

Հովհաննես Գ. Խորիկյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

**ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՍԱՏՐԱԿՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
Մ. Թ. Ա. VI-IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ***

Աքեմենյան Պարսկաստանի Կիլիկյան սատրապության վարչաքաղաքական կացության ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն այդ տերության պատմության, այլև Սատրապական Հայաստանի տարածքի և հարավ-արևմտյան սահմանների հստակեցման առումով, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ, գրեթե առանց բացառության, սխալ են մեկնաբանվել:

Պատմահայր Հերոդոտոսը Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների ցանկում անդրադառնալով կիլիկեցիներին, գրում է. «Կիլիկեցիները տալիս էին երեք հարյուր վաթսուն սպիտակ ձի, տարվա յուրաքանչյուր օրվա համար մեկ ձի և հինգ հարյուր արծաթ տաղանդ, որից հարյուր քառասունը ծախսվում էր Կիլիկյան երկիրը պահպանող հեծելազորի վրա, իսկ երեք հարյուր վաթսունը հասնում էր Դարեհին: Սա չորրորդ նահանգն էր»¹:

Պատմիչի տեղեկությունից պարզվում է, որ Կիլիկյան կամ IV սատրապությունը, չնայած իր փոքր տարածքին, տարեկան տալիս էր բավականին մեծ հարկ, ինչը գերազանցում էր տարածքով շատ ավելի խոշոր սատրապությունների տված հարկը: Կիլիկեցիները և յուկիացիները չեն ենթարկվել Կրեսոսին, ընդ որում՝ կիլիկեցիներն ունեցել են անկախ թագավորություն, որի թագավորը հայտնի է եղել Սյունենեսիս անունով և գործուն մասնակցություն է ունեցել Առաջավոր Ասիայի քաղաքական իրադարձություններում²: Սյունենեսիս անունը, հավանաբար, եղել է Կիլիկիայի

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.04.2013:

1 Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի (այսուհետ՝ Հերոդոտոս), Եր., 1986, III, 90:

2 Անդ, I, 28; 74; V, 118; Aeschylus, Persians and Other Plays, translated by Ch. Collard, Oxford University Press, New York, 2008, 326, p. 12; Olmstead A. T., History of the Persian Empire, Third Impression, Chicago, 1960, p. 243.

թագավորների տիտղոսը³: Հետագայում կիլիկեցիները կամավոր ենթարկվում են Կյուրոս Մեծին, և վերջինս Կիլիկիայում սատրապ չի նշանակում՝ պահելով տեղաբնիկ արքաների իշխանությունը և կարգադրելով նրանց հարկ վճարել⁴: Սակայն, ըստ էության, Դարեհ Ա-ից հետո Կիլիկիայում եղել են պարսիկ սատրապներ, որոնցից մեկն էր Քսերքսեսի կողմից սատրապ նշանակված Քսենագորասը⁵:

Հերոդոտոսը Կիլիկիայի և կիլիկեցիների մասին ունի նաև այլ տեղեկություններ, որոնց քննությունը կարևոր է IV սատրապության վարչական կացության և սահմանների պարզաբանման ու հստակեցման համար: IV կամ Կիլիկյան սատրապության արևմտյան սահմանը ձգգրտվում է բավական հեշտությամբ, քանի որ վերջինս այդ ուղղությամբ սահմանակից էր I սատրապությանը⁶, և նրանց միջև ընդհանուր սահմանը եղել է Կիլիկյան Տավրոսի ծայր արևմտյան հատվածը: Կիլիկիան արևմուտքում Պամփյուլիայից բաժանվել է Տավրոսով⁷: Ըստ Սկիլաքս Կարիանդացու՝ Կիլիկիայի սահմանը արևմուտքում հասել է Պամփյուլիա, իսկ արևելքում Թափսակոս⁸՝ Օրոնտես գետը: Կիլիկյան սատրապության բնական սահմանը հյուսիսում Կիլիկյան Տավրոսն էր և Անտիտավրոսի հարավային լեռնաճյուղերը: Ինչպես նշում է Հերոդոտոսը, հարավում Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանը Պոսիդեոն քաղաքն էր⁹, որը Լաոդիկեայից հյուսիս գտնվող Պոսիդեոնն է՝ ներկայիս Բասիթը¹⁰՝ Կասիոս լեռից (Ջերել Աքրա) հարավ:

Հերոդոտոսը պարսից «արքայական ճանապարհի» երթուղին նկարագրելիս հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունները: Պատմահոր վկայությամբ՝ Փոյուզիայից հետո «Կապադովկիա մտնելով, ճանապարհը ձգվում է մինչև Կիլիկիայի սահմանը քսանութ կայան՝ հարյուր չորս փարսախ: Այս սահմանում անհրաժեշտ է անցնել երկու դրունք և կողանցել երկու պահակակետ: Դրանք անցնելուց հետո Կիլիկիայի միջով ճանապարհը ձգվում է երեք կայան՝ տասնհինգ և կես փարսախ: Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը **նավարկելի գետն է** (ընդգծումը մերն է – Հ. Խ.)՝ անունը Եփրատ»¹¹:

Կիլիկեցիները հիշատակվում են նաև մեկ այլ հաղորդման մեջ, երբ Միլեթի տիրան Արիստագորասը ցույց է տալիս պղնձե տախտակի վրա փորագրված երկրի ուրվագիծը և հերթով մատնանշում այն ժողովուրդ–

3 Տե՛ս «A Commentary on Herodotus Books I-IV», ed. by **O. Murray, A. Moreno**, Oxford University Press. Inc., New York, 2007, p. 135.

4 Տե՛ս **Քսենոփոն**, Կյուրոպեդիա, թարգմ. **Ս. Կրկյաշարյանի** (այսուհետ՝ Կյուրոպեդիա), Եր., 2000, էջ 5, 284, 355:

5 Տե՛ս **Հերոդոտոս**, IX, 107:

6 Անդ., III, 90:

7 Տե՛ս **Արիանոս**, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի» (այսուհետ՝ Արիանոս), Եր., 1987, էջ 124, 176; **Ռուփոս**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի» (այսուհետ՝ Ռուփոս), Եր., 1987, էջ 456:

8 Տե՛ս **Скилак Карияндский**, Перипл обитаемого моря, “Вестник древней истории” (այսուհետ՝ ВДИ), 1988, N 2, с. 262.

9 Տե՛ս **Հերոդոտոս**, III, 91:

10 Տե՛ս **Rainey A. F.**, The Satrapy “Beyond the River”, – “Australian Journal of Biblical Archaeology”, 1969, N 1/2, p. 59.

11 **Հերոդոտոս**, V, 52:

ներին, որոնք բնակվել են իրար հարևանությամբ: Հոնիացիներից հետո նշվում են յուդիացիները, որոնցից հետո «դեպի արևելք բնակվում են փոյուգները, որոնք ինձ (Արիստագորասին – Խ. Հ.) հայտնի բոլոր մարդկանցից առավել հարուստ են իրենց հոտերով և բարեբեր հողերով: Նրանց հաջորդում են կապադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ: Սրանց սահմանակից են կիլիկեցիները, որոնք տարածվում են մինչև այն ծովը, որտեղ գտնվում է Կիպրոս կղզին: Սրանք արքային տալիս են տարեկան հինգ հարյուր տաղանդ հարկ: Այստեղ կիլիկեցիներին հաջորդում են արմենները, որոնք նույնպես առատ հոտեր ունեն»¹²:

Մեջբերված տեղեկությունները թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրակացությունները: Կապադովկիան և Կիլիկիան եղել են սահմանակից երկրներ կամ սատրապություններ, իսկ «արքայական ճանապարհը» IV սատրապության տարածքում ունեցել է 15,5 փարսալս երկարություն, ինչը հավասար է շուրջ 90 կիլոմետրի:

Ինչպես Կապադովկիայի և Կիլիկիայի, այնպես էլ Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանի հարցը մասնագիտական գրականության մեջ պահանջում է լուրջ քննություն և նախկին տեսակետների վերանայում: Խնդրո առարկա հարցերին անդրադարձել ենք մեր ուսումնասիրություններից մեկում և ցույց տվել, որ առանց խորը վերլուծության՝ Կիլիկյան սատրապության սահմանը հյուսիս-արևելքում հասցվել է մինչև Մելիտինե¹³ արհեստականորեն ընդարձակելով նրա տարածքը¹⁴:

Հարցի պարզաբանման համար ներկայացնենք Հերոդոտոսի հետևյալ տեղեկությունը. «Մեդական տերության և յուդիական տերության միջև սահմանը Հայուս գետն էր, որը **հոսում է Հայկական լեռներից Կիլիկիայի միջով** (ընդգծումը մերն է – Հ. Խ.), այնուհետև (հոսում է) աջից մատինեններին և ձախից) ահյակից փոյուգիացիներին ունենալով: Անցնելով այս երկրները և հոսելով վեր՝ դեպի հյուսիս՝ այն բաժանում է կապադովկյան սիրիացիներին՝ աջում, պափլագոնացիներից՝ ձախում: Այսպիսով, Հայուս գետը կտրում է Ասիայի ամբողջ ստորին մասը՝ Կիպրոսին հանդիպակաց ծովից դեպի Եվքսիանյան Պոնտոսը: Սա այդ ամբողջ երկրի (ամենանեղ) պարանոցն է, և լավ քայլող մարդուց այդ ճանապարհը հինգ օր կխլի»¹⁵:

Պատմագիտական գրականության մեջ իշխում է նաև այն տեսակետը, թե կիլիկեցիները բնակվել են Կեսարիա-Մաժակի շրջանում¹⁶: Սակայն, ինչպես տեսանք, մեջբերված հատվածում խոսվում է ոչ թե կիլիկեցիների, այլ Կիլիկիայի մասին, որն աշխարհագրորեն լիովին տարբերվում է Կիլիկիա սատրապությունից, և ոչ մի հիմք չկա Կիլիկյան սատրապության սահմանը հյուսիսում հասցնել այդքան հեռու: Պատմահոր տվյալ վկա-

12 Անդ, V, 49:

13 Տես **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, «Երկեր», հ. Ա, Եր., 1977, էջ 63-64; **Cook J. M.**, The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire, - "The Cambridge History of Iran", vol. 2, Cambridge University Press, 1985, p. 263.

14 Տես **Խորիկյան Հ.**, Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «ՊԲՀ », 2005, N 3, էջ 178-181:

15 **Հերոդոտոս**, I, 72:

16 Տես **Хазарадзе Н.**, Гекатеевы матиены, - "Вопросы древней истории" (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 113.

յությունում Կիլիկիան աշխարհագրական և վարչական առանձին միավոր է, որն իրապես տարածվել է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում¹⁷: Այս իրողությունից հրաժարվել կամ անտեսել նշանակում է ճիշտ չըմբռնել նաև Պատմահոր մնացած վկայությունները, որոնք տրամաբանական ամբողջություն են կազմում: Հերոդոտոսը «արքայական ճանապարհի» մասին գրելիս նշում է, որ ճանապարհի մի հատվածը Կապադովկիայից հետո շարունակվել է Կիլիկիայով, և նրանով (IV կամ Կիլիկյան սատրապություն) անցնող հատվածն ունեցել է ընդամենը 15,5 փարսախ (շուրջ 90 կմ) երկարություն: Փաստորեն, եթե մենք ևս մի պահ ընդունենք, որ Կապադովկիան և Կիլիկիան սահմանակցել են Կեսարիա-Մաժակի շրջանում, ապա այս դեպքում լիովին կանտեսենք Պատմահոր այն շատ հստակ ցուցումը, որ ճանապարհը Կիլիկիայից հետո մտել է Հայաստան, և ամենակարևորը՝ Եփրատը եղել է Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանը: Հետևաբար, եթե ճանապարհի՝ Կիլիկյան սատրապությունով անցնող հատվածի մեկնակետը սկսենք Կեսարիա-Մաժակից, ապա հատվածի այդ փոքր երկարությունը (շուրջ 90 կմ) ոչ մի դեպքում չի հասնի Եփրատ:

Ընդհանրապես, Պարսից տերությանը նվիրված պատմաաշխարհագրական որոշ քարտեզներում «արքայական ճանապարհի»՝ Կապադովկիայով անցնող հատվածի կարևոր կայաններից մեկը նշված է Պոնտոսի Կոմանան, որտեղից ճանապարհը անցնում էր Հալիսը և հասնում Մելիտինե, որը Կիլիկիայի մասն էր համարվում: Գոյություն ունեցող երթուղու դեպքում Հայաստանը փաստորեն գրկվում էր Եփրատից արևմուտք ընկած իր տարածքներից (հետագա Փոքր Հայքի տարածքը), որը լիովին հակասում է Հերոդոտոսի այն տեղեկությանը, թե Հալիսը հոսում է Հայկական լեռներից: Ընդհանրապես, Հայաստանը գոնե մ. թ. ա. V դարի վերջերին գրկվել էր իր սևծովյան տիրույթներից, բայց պահպանում էր Գայլ գետի և Հալիսի վերին հոսանքի շրջանները: Այս պարագայում Մելիտինեն, բնականաբար, չի կարող դիտվել որպես Կիլիկիայի մաս:

Սրան գումարվում է Հերոդոտոսի այն կարևոր նշումը, որ Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է՝ անունը Եփրատ: Սա ուղղակիորեն բերում է այն եզրահանգմանը, որ երկու երկրները պետք է սահմանակցեին մի այնպիսի հատվածում, որտեղ Եփրատ գետի հոսանքը նավարկելի էր: Իսկ Մելիտինեի մոտ գետը նավարկելի չէ, քանի որ այստեղ բազմաթիվ սահանքներ են և ջրվեժներ: Բացի այդ, եթե Կիլիկյան սատրապության սահմանը հյուսիս-արևելքում հասներ այդքան հեռու, ապա հին Հայաստանի կարևոր երկրամասերից մեկը՝ Կոմագենեն, կհայտնվեր Կիլիկիայի կազմում, և իրերի նման վիճակը տրամաբանորեն անհարիր կլիներ մ. թ. ա. III դարի պատմական իրականությանը: Այդ դեպքում պետք է անտեսվեր այն կարևորագույն փաստը, որ մ. թ. ա. III դարում Ծովքն ու Կոմագենեն կազմում էին առանձին պետություն, իսկ Կոմագենեի թագավոր Անտիոքոս Ա-ն իր նախնիներին համարում էր Հայաստանի

17 Հետաքրքիր է, որ Պատմահոր վկայությամբ Հալիսը հոսել է «Կիպրոսի հանդիպակաց ծովից դեպի Եփսիսյան Պոնտոսը»: Գուցե Հերոդոտոսը Սարոսը (Փսարոս) իր վերին հոսանքի շրջանից դիտել է որպես Հալիս գետի շարունակություն, մանավանդ, Սարոսի վտակներից մեկը կոչվել է Ալեուս կամ Ալավս, որն անվան տեսանկյունից իսկապես կարող էր նման նույնացման հանգեցնել:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

13
Ե (ՃԵ) քարի, թիվ 2 (42) ասորի-հունի, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես

տիրակալներ (Օրոնտես-Արոանդես-Երուանդ)¹⁸:

Ենթադրել, թե ծովքը Կոմագենեն գրավել է Կիլիկիայից, որը տվյալ դեպքում կնշանակի Սելևկյաններից, պարզապես անհնարին է: Պետք է, անշուշտ, նկատի ունենալ, որ «արքայական ճանապարհը» Հայաստանում երբեք չի հատել Տիգրիսը, իսկ Մելիտինեից հարմարեցնելու դեպքում ճանապարհն անպայմանորեն կհատեր Տիգրիսը, որը, սակայն, հնարավոր չէր, քանի որ Տիգրիսի գետանցումը, ըստ սկզբնաղբյուրի, կատարվել է Մատինեն երկրում (իմա Ատրեստան):

Ընդունելով, որ Հերոդոտոսի արդեն մեջբերված վկայությունում (I,72) Կիլիկիան տեղադրվում է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում և ոչ մի կապ չունի IV կամ Կիլիկյան սատրապության հետ, այն աշխարհագրական առումով նույնացնում ենք Պատուկա-Պակտյուիկե երկրին: Ուրեմն Հերոդոտոսի՝ «արքայական ճանապարհի» մասին տեղեկությունն արտացոլում է շուրջ մ. թ. ա. V դարի կեսերի իրողությունը: Հետևաբար պիտի ենթադրել, որ մ. թ. ա. V դարում Հայաստանի սատրապությունը կորցրել էր Պատուկա-Պակտյուիկեն, և, իրոք, Կեսարիա-Մաժակն «արքայական ճանապարհի» գլխավոր հանգուցակետերից մեկն էր, սակայն արդեն III սատրապության մեջ¹⁹:

Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ մուշք-փոյուզացիների մի խումբը հաստատվել է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում: Այս առումով հետաքրքիր է²⁰ Հովսեփոս Փլավիոսի հետևյալ տեղեկությունը. «Եվ մեսքենները, որոնք հաստատվել են Մեսքեսի կողմից և այժմ կոչվում են կապադովկիացիներ. սակայն նրանց հնագույն անվանման ապացույցը բացահայտ է, որովհետև նրանց մոտ կա մի քաղաք, որը մինչև հիմա էլ կոչվում է Մազակա և հասկացողներին թելադրում է ենթադրելու, որ այդպես է կոչվել ամբողջ ազգը»²¹: Ցեղերի և ժողովուրդների ծագումնաբանության մեջ ևս մեսքենները նույնացվում են կապադովկիացիների հետ, որոնց նախահայրը Մոսոքն էր²²:

Հետաքրքիր է, որ Ստրաբոնը ևս Մազական բնութագրում է որպես ցեղի գլխավոր քաղաք, որի բնակիչները կոչվում էին մազակեններ²³:

Կոստանդին Ծիրանածինը նույնպես հաղորդում է, որ Կեսարիան նախապես կոչվում էր Մազակա՝ կապադովկիացիների նախահայր Մոսոքի անունով²⁴:

18 Տե՛ս **Тирация Г.**, Страна Коммагена и Армения, ՀՍՄԻ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «Տեղեկագիր»), 1956, N 3, էջ 71-73:

19 Տե՛ս **Խորիկյան Հ.**, Կապադովկիայի տարածքը և սահմանները Արեմենյան Պարսկաստանի կազմում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, N 1-2, էջ 107-118:

20 Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Արեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, N 1-12, էջ 74-75:

21 **Հովսեփոս Փլավիոս**, Հրեական հնախոսություն, թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ **Ս. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1976, էջ 55-56: Տե՛ս նաև **Josephus**, Jewish antiquities, with an English translation by **H. St. J. Thackeray**, v. IV, Books I-IV, Cambridge-Massachusetts-London, 1961, p. 61.

22 Տե՛ս **Латышев В.**, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (այսուհետև՝ ИДПСК), «ВДИ», 1948, N 3, **Եվստաթիոս**, էջ 237; **Թեոդորիտ**, էջ 293:

23 Տե՛ս **Страбон**, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Ленинград, 1964, с. 505-507.

24 Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բանակաթեմերի մասին, թարգմանություն բնագրից,

Մուշք-փոյուզիացիների մի խմբի տեղադրությունը Կեսարիա-Մաժակի շրջանում այլ բացատրություն է տալիս Հերոդոտոսի՝ հայերին փոյուզիական վերաբնակիչներ համարող տեղեկությանը: **Կեսարիա-Մաժակի շրջանում հաստատված մուշքերին, որոնք երկար ժամանակ գտնվել են Հայաստանի քաղաքական տիրապետության ծայր արևմուտքում և որոնց, ըստ Պատմահայր Խորենացու, Արամ Նահապետը ստիպել է սովորել հայերեն և դարձրել է իր ժողովուրդը, հունական աշխարհը, իրոք, կարող էր համարել փոյուզիական վերաբնակիչներ, որոնց հետ էին նախ և առաջ շփվել հույները: Հետևաբար, մեր կարծիքով, Հերոդոտոսի մատնանշած արմենները հենց այս մուշքերն են:**

Գուցե Արտոքմեսը ոչ թե ընդհանրապես փոյուզների, այլ Կեսարիա-Մաժակի շրջանում հաստատված մուշք-փոյուզիացիների և հայերի հրամանատարն էր, և Պատմահոր ժամանակ խոսքը սոսկ պատմական հիշողության մասին է: Հավանաբար, Պատուկա-Պակտյուիկեն, որ տեղադրվում է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում և Հերոդոտոսի մոտ (I, 72) հիշատակված է որպես Կիլիկիա, հենց նույն Կիլիկիա անունով էլ հանդես է գալիս Ստրաբոնի կամ Պտղոմեոսի մոտ՝ որպես Կապադովկիայի ստրատեգիաներից մեկը²⁵, որը ծնունդ էր առնում հին ժամանակներից: Սակայն Պակտյուիկեն՝ որպես երկիր, ավելի մեծ էր, քան Կիլիկիա ստրատեգիան:

Համաձայն Ի. Դյակոնովի՝ ասսուրական աղբյուրների Խիլակկուն տերմինաբանորեն նույնանուն է անտիկ հեղինակների Կիլիկիային: Ֆորերի կարծիքով, Խիլակկուն անտիկ Սագական է՝ ուշ Կապադովկիական Կեսարիան, ներկայիս Կայսերին, այլ խոսքով՝ անտիկ հեղինակների Տրաքեյան Կիլիկիան է²⁶: Ս. Երեմյանի կարծիքով՝ սկզբնապես նեղ իմաստով Կիլիկիա է կոչվել ներկայիս Կեսարիա քաղաքի շրջանը²⁷: Աքեմենյան դարաշրջանի Կիլիկիան ընդգրկել է Լեռնային և Դաշտային (Քուե²⁸) Կիլիկիան միասին: Հերոդոտոսի համար Կիլիկիան էթնիկական առումով միատարր վարչամիավոր է՝ բացառությամբ հյուպաքայացիներ կոչված վերաբնակիչների:

Մեր կարծիքով՝ պարսից «արքայական ճանապարհը» Կապադովկիայի մի որոշակի հատվածում (իմա՝ Պատուկա-Պակտյուիկե) ունեցել է հետևյալ երթուղին. Կեսարիա-Ոսկե Կոմանա-Կոկիսոն մինչև Մարաշ: Մարաշն արդեն Կիլիկիայի մեջ էր մտնում, որտեղից, նկատի ունենալով ճանապարհի տվյալ հատվածի շուրջ 90 կմ երկարությունը, կհասնենք Ջևգմա, որտեղ Եփրատը նավարկելի է, և այդպիսով, իրոք, Եփրատը կլինի սահման Հայաստանի և Կիլիկիայի միջև:

Համաձայն Հերոդոտոսի՝ կիլիկեցիները մասնակցել են նաև Քսերքսե-

առաջարանը և ծանոթագրությունները **Հր. Բարթիկյանի**, Եր., 1970, էջ 168:

25 Տե՛ս **Страбон**, с. 503, 506; Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901, VI, 14.

26 Տե՛ս **Дьяконов И.**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, -“ВДИ”, 1951, № 2-4, 46, прим. 44.

27 Տե՛ս **Еремян С.**, Проблема этногенеза армян в свете учения И. В. Сталина о языке, - «Տեղեկագիր», 1951, N 6, էջ 41:

28 Տե՛ս **Врусе Т.**, The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, London, New York, 2009, pp. 583-584.

սի հելլենական արշավանքին. «Կիլիկեցիները տրամադրել էին հարյուր նավ. սրանք իրենց գլխին դրել էին տեղական սաղավարտ. վահանի փոխարեն նրանք կրում էին եզան հում կաշուց պատրաստած ասպար և հագել էին բրդե խիտոն: Յուրաքանչյուրն ուներ երկու նիզակ և թուր, եգիպտական դաշույններին շատ նման: Սրանք հնում կոչվել են հյուպաքայացիներ, իսկ իրենց այժմյան անունը ստացել են փյունիկեցի Կիլիկից, Ագենորի որդուց»²⁹: Կիլիկեցիների նավատորմը առաջնորդում էր թագավոր Սյունենեսիսը³⁰:

Կիլիկիայի մասին կարևոր և ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում Քսենոփոնը: Ըստ վերջինիս՝ Սյունենեսիս թագավորի կինը՝ Եպաքսիան, շատ դրամ է տալիս Կյուրոս Կրտսերին³¹: Եպաքսիան ուներ թիկնապահներ՝ բաղկացած կիլիկեցիներից և ասպենդացիներից³²: Ասպենդացիները Ասպենդոս քաղաքի բնակիչներն են, իսկ քաղաքը գտնվել է Պամփյուլիայում՝ ներկայիս Անթալիայից 30 կմ արևելք՝ Եվրյումեդոն՝ ներկայիս Քյոփրյուչյայ գետի վրա³³:

Կարելի է ենթադրել, որ մ. թ. ա. V դարի վերջերին Կիլիկիայի սահմանն արևմուտքում հասել է մինչև Ասպենդոս քաղաքը կամ էլ ասպենդացիները՝ որպես վարձկաններ³⁴, կազմել են թագուհու թիկնազորի մի մասը: Կյուրոս Կրտսերը Կապադովկիայի Դանա (Տիանա) քաղաքից հարավ անցնում է Կիլիկյան դարպասները (Գուգլակի լեռնանցք) և շարժվում «մինչև Տարսոն, Կիլիկիայի խոշոր ու բարգավաճ քաղաքը, որտեղ գտնվում էր Կիլիկիայի թագավոր Սյունենեսիսի ապարանքը»³⁵: Քաղաքի միջով հոսում էր Կյուդոնոս գետը³⁶: Քսենոփոնը հիշատակում է նաև Կիլիկիայի Սուլի և Իստոս ծովափնյա քաղաքները³⁷: Տարսոնից արևելք Կյուրոս Կրտսերն անցնում է Փսարոս, Պյուրանոս գետերը և հասնում Իստոս՝ Կիլիկիայի ամենածայրամասային քաղաքը, որը մարդաշատ էր, խոշոր և բարգավաճ³⁸:

Իստոսից հարավ պարսից արքայազնի բանակը հասնում է Կիլիկիայի և Սիրիայի միջև գտնվող դարպասը, որի ներքին պարիսպը գտնվում էր

29 Հերոդոտոս, VII, 91:

30 Անդ., VII, 98: Հմմտ. VI, 6:

31 Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 11: «Անաբասիս»-ի վերջում Սյունենեսիսը հիշատակվում է Կիլիկիայի տիրակալ (անդ., էջ 197):

32 Անդ.:

33 Տե՛ս Страбон, с. 534, 624; Pliny, Natural History, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, V, 96, p. 292; Bryce T., The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, p. 81.

34 Տե՛ս Cornelius Nepos, London, Cambridge, Massachusetts, 1960 (Loeb Classical Library), Datames, XIV, VI, 8.

35 Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 13:

36 Անդ.:

37 Անդ.: Կիլիկիայի Սուլի, Նագիդոս քաղաքները, Քարադրոս նավահանգիստը հիշատակում է Հեկատեոս Միլեթացին: Տե՛ս Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. I, Parisiis, 1841, fr. 251, 252, 253, p. 17: Սուլին տեղադրվում է հետագայի Մեզեթյու (տե՛ս «Dictionary of Greek and Roman Geography», ed. by W. Smith, v. II, Boston, 1857, p. 1019), Քարադրոսը՝ Քարադրան վայրերում (տե՛ս «Dictionary of Greek and Roman Geography», ed. by W. Smith, v. I, Boston, 1854, p. 603), իսկ Նագիդոսը, որը, ըստ Պոնոպոնիոս Մելասի, հիմնադրել են Սամոսից եկած գաղութարձակները, գտնվել է Լեոնային Կիլիկիայի արևմուտքում: Տե՛ս Bryce T., The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, p. 493.

38 Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 17:

Սյունենեսիսի ձեռքին, իսկ արտաքինը Սիրիայի կողմում պաշտպանում էր պարսից արքայի կայազորը. երկու պարիսպների միջով հոսում էր Կարսուս³⁹, հետագայի՝ Մերքեզ գետը: Նշված դարպասը նույնանում է հետագայում հայտնի Դրունք Ատրվոցին կամ Պլատանա լեռնանցքին, որից հարավ արդեն Սիրիան էր, այն դեպքում, երբ Հերոդոտոսը Կիլիկյան սատրապության սահմանը հարավում հասցնում էր նշված լեռնանցքից հարավ մինչև Պոսիդեոն, այսինքն՝ Քսենոփոնի ժամանակ Կիլիկյան սատրապության սահմանը հարավում կրճատվել էր: Ամենայն հավանականությամբ, նշված լեռնանցքի հարավային պարիսպը նույնպես մտնում էր Կիլիկյան սատրապության մեջ և գուտ ռազմավարական նպատակներով վերջինիս պահպանությունը հանձնված էր պարսկական կայազորին, որի մասին հիշատակում է Հերոդոտոսը Կիլիկյան սատրապության նկարագրության մեջ:

Կիլիկիայի մասին կարևոր են նաև Արիանոսի տեղեկությունները: Ըստ պատմիչի՝ Ալեքսանդրը Կիլիկիա է ներխուժում Կիլիկյան Դարպասներից՝ հետագայի Գուգլակի լեռնանցքից, և հասնում Տարսոն քաղաքը⁴⁰: Արիանոսը հիշատակում է նաև Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանին գտնվող լեռնանցքը, Տարսոնից հարավ ընկած Անքիալոս, Սոլեմ, Մալոս, Իսոս քաղաքները, Պյուրամոս գետի ստորին աջափնյակում ընկած Ալեյա դաշտավայրը⁴¹, որը հիշատակում է նաև Հերոդոտոսը⁴²: Կիլիկիայում Ալեքսանդրը նշանակում է սատրապ, մյուս կողմից էլ Ատրիքը, Փյունիկիան և Կիլիկիան ավելի ուշ հանձնում է հյուպարքոս Մենետոսին⁴³: Վերջին տեղեկությունը՝ Ատրիքի, Փյունիկիայի և Կիլիկիայի մեկ վարչական միավոր կազմելու վերաբերյալ, ուշագրավ է այն հետաքրքիր հանգամանքով, որ Աքեմենյան արքունիքը Ալեքսանդրից առաջ մ. թ. ա. IV դարում Կիլիկիան ներառել էր Էբիր-նարի՝ Անդրգետք (գետից այն կողմ) սատրապության մեջ: Այս մասին վկայում են Էբիր-նարիի և Կիլիկիայի սատրապ Մազ(դ) այի դրամները⁴⁴. վերջինս մինչ այդ Կիլիկիայի սատրապն էր⁴⁵ և ավելի ուշ մասնակցում է Գավգամելայի ճակատամարտին՝ գլխավորելով պարսկական հեծյալ զորամասերից մեկը⁴⁶: Հետագայում Ալեքսանդրը Մազային է տալիս Բաբելոնիայի սատրապությունը⁴⁷:

Ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու՝ Կիլիկիայի Սյունենեսիս թագավորը վարում էր երկդիմի քաղաքականություն. որդիներից մեկին զորամասով ուղարկել էր Արտաքսերքսեսին օգնության, իսկ մյուսին՝ Կյուրոս Կրտսերի մոտ: Այսպիսի քաղաքականության համար Սյունենեսիսը զրկվում է

39 Անդ:

40 Տես Արիանոս, էջ 57:

41 Անդ, էջ 58-59:

42 Տես Հերոդոտոս, VI, 95; Страбон, с. 630; Pliny, Natural History, V, 91, p. 290.

43 Տես Արիանոս, էջ 69, 108:

44 Տես Cooke G. A., A Text Book of North-Semitic Inscriptions, Oxford, 1903, pp. 346-347; Olmstead A. T., History of the Persian Empire, p. 437; Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p.309; Дандамаев М. А., Луконин В. Г., Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980, с. 111, 114, 205-206.

45 Տես Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, vol. III, Lipsiae, 1826, XVI, 42, p. 46; Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 250-251.

46 Տես Արիանոս, էջ 96; Ռուփոս, էջ 349-351, 365:

47 Տես Արիանոս, էջ 107, 262; Ռուփոս, էջ 375:

արքայական գահից, և նրա երկիրը վերածվում է շարքային սատրապության⁴⁸: Կոմնելիոս Նեպոտն էլ հաղորդում է, որ Կիլիկիայի հյուսիսային մասը՝ լևկոսիրիացիների հարևանությամբ, պարսից արքունիքը հանձնել էր Դաթամեսի հոր՝ Կամիսարեսի կառավարմանը, որի մահից հետո իշխանությունն անցնում է Դաթամեսին⁴⁹: Վերջինս ավելի ուշ նաև Կապադովկիայի սատրապն էր⁵⁰:

Ռուփոսը նույնպես կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կիլիկիայի մասին: Պատմիչը հիշատակում է Կիլիկիայի մուտքը՝ Կիլիկյան դարպասները, Պյուրանոս, Կյուդնոս գետերը, Տարսոն, Սոլե, Մալոս, Կաստաբուլոս, Իսոսո քաղաքները, Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանին գտնվող Ամանյան լեռնանցքը⁵¹: Ալեքսանդրի արշավանքի ժամանակ Կիլիկիան ունեցել է առանձին կառավարիչ, որի անունն էր Արսամ⁵²: Վերջինս, ըստ էության, Կիլիկիայի հյուսարքոսն էր՝ Էբիր-նարիի և Կիլիկիայի սատրապ Մազայի ենթական: Ավելի ուշ Կիլիկիայում նշանակվում են ուրիշ կառավարիչներ⁵³:

Դիոդորոս Սիկիլիացին Կիլիկիան հիշատակում է Նինոսի գրաված երկրների թվում⁵⁴: Հույն պատմիչը հիշատակում է Կիլիկյան դարպասները, Տարսոն քաղաքը և Կիլիկիայի վերջին քաղաքը՝ Իսոսոսը՝ Սիրիայի սահմանին⁵⁵: Կիպրոսի թագավոր Եվագորասի դեմ պատերազմում Կիլիկիան պարսից զորքերի հավաքատեղին էր⁵⁶: Մ. թ. ա. 362/1 թվականներին կիլիկեցիները նույնպես ապստամբում են պարսից իշխանության դեմ⁵⁷: Իսկ Սիրիական դարպասները պատմիչն անվանում է Պյուլայ⁵⁸, որը բառացի նշանակում է «դմներ, դարպասներ»: Պերդիկկասը Կիլիկիան տալիս է Փիլոտասին⁵⁹:

Ամասիացի աշխարհագետ Ստրաբոնը գրում է, որ, ըստ Հոմերոսի, կիլիկեցիները հնում բնակվել են Տրովադայում⁶⁰:

Կիլիկյան սատրապությունը Աքեմենյան սեպագիր արձանագրություններում, հավանաբար, համապատասխանում է «*tyaiy drayahya*»՝ «այն երկրները, որոնք ծովի մոտ են» արտահայտությանը⁶¹: Կարծում ենք, որ

48 Տե՛ս **Diodori** Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, vol. I, pars I, Lipsiae, 1828, XIV, 20, pp. 827-828. Քսենոփոնը հաղորդում է, որ Կյուրոս Կրտսերը ծովի կողմից փակել էր Կիլիկիայի Սյունենեսիս թագավորի գործողությունները: Տե՛ս **Ксенофонт**, Греческая история, пер. С. Лурье, Москва, 2010, с. 304. Տե՛ս նաև **Olmstead A. T.**, History of the Persian Empire, p. 376.

49 Տե՛ս **Cornelius Nepos**, Datames, XIV, I, 1.

50 Տե՛ս **Diodori** Bibliotheca Historica, ed. **L. Dindorfius**, vol. II, Lipsiae, 1826, XV, 91, pp. 500-501; **Cornelius Nepos**, Datames, XIV, IV, 3-5.

51 Տե՛ս **Ռուփոս**, էջ 287-288, 293, 295:

52 Անդ, էջ 287:

53 Անդ, էջ 328, 596:

54 Տե՛ս **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ **Ս. Կրկյաշարյանի**, Եր., 1985, էջ 17:

55 Անդ, էջ 57-58:

56 Անդ, էջ 71:

57 Անդ, էջ 75:

58 Անդ, էջ 83:

59 Անդ, էջ 110:

60 Տե՛ս **Страбон**, с. 631.

61 Տե՛ս «Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը» (թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. **Գ. Նալբանդյանի**), Եր., 1964, էջ 8; **Kent R.**, Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon,

DPe «(those) who are by the sea»-ն («tyaiy drayahyā»)՝⁶² նույնպես տեղորոշվում են Կիլիկիայի և թերևս Կիպրոսի տարածքներում, ընդ որում, նման եզրակացության մեզ մղում է այն հանգամանքը, որ երկու արձանագրություններում Կարիայի բացակայությունը⁶³ թույլ է տալիս Կարիան և նրանից արևելք ընկած Լյուկիան ու Պամփյուլիան ևս ընդգրկել աշխարհագրական այդ ընկալման մեջ: Բնականաբար Կարիայի, Լյուկիայի, Պամփյուլիայի հետ միասին Կիլիկիայի և Կիպրոսի ներգրավումը աշխարհագրական նման սահմանների մեջ ցույց է տալիս, որ այս հիշատակությունը նախորդել է Դարեհի վարչական վերափոխումներին, քանի որ I սատրապության մի մասի և IV-ի ներառումը աշխարհագրական միևնույն սահմանման մեջ չի համապատասխանում Դարեհի վարչական համակարգի մասին պահպանված տեղեկություններին:

Այսպիսով, կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ Կիլիկյան սատրապությունը վարչական կայուն միավոր չէր, և նրա տարածքը Աքեմենյան արքունիքի կողմից ենթարկվում էր վարչական վերաձևումների: Չնայած իր փոքր տարածքին՝ Կիլիկյան սատրապությունը Աքեմենյանների համար ուներ կարևոր ռազմավարական նշանակություն, ինչը պահպանվեց Աքեմենյան Պարսկաստանի գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Սկզբնաղբյուրների բազմակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ Կիլիկյան սատրապությունը հյուսիսարևելքում երբեք չի հասել Մելիտինե, քանի որ հետագա Կոմագենե կոչված երկրի տարածքը մտել է Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ:

2nd ed., New Haven, 1953, p. 119; «Les inscriptions de la Perse achéménide», traduit du vieux perse, de l'élamite, du babylonien et de l'araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, Paris, 1997, p. 188. Գ. Նալբանդյանի մոտ թարգմանված «այն երկրները, որ ծովում են» (տես Դարեհ Վշտասայի Բիսեթունյան արձանագրությունը, էջ 8), ենթադրել է տալիս, որ խոսքը կղզիների մասին է (հունական կամ թերևս Կիպրոսը), բայց Բեհիսթունի արձանագրությունում հունական կղզիների մասին դեռևս չէր կարող խոսք լինել, իսկ Կիպրոսը հազիվ թե առանձին հիշատակվեր, ընդ որում, երբ խոսքը գնում է երկրների մասին: Եվ ընդհանրապես, Բեհիսթունի արձանագրության այլ թարգմանություններում ևս կարդում ենք «այն երկրները, որ ծովի մոտ են»: Տես, օրինակ, Хрестоматия по истории Древнего Востока, под редакцией **В. В. Струве** и **Д. Г. Редера**, Москва, 1963, с. 358; **Дандамаев М. А.**, Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.), Москва, 1963, с. 262.

62 **Kent R.**, Նշվ. աշխ., էջ 136:

63 **DNa**-ում կարիացիներն արդեն հիշատակվում են (**Kent R.**, նշվ. աշխ., էջ 138): Հ. Կարազոյանը Կարկա երկիրը նույնացնում է ոչ թե Կարիայի, այլ Կիլիկիայի հետ: (**Կարազոյան Հ.**, Սեպագիր տեղանուններ Այրարատում և հարակից նահանգներում, Եր., 1998, էջ 236), ինչը կասկածելի է:

Summary

THE TERRITORY AND THE BOUNDARIES OF CILICIAN SATRAPY OF ACHAEMENID PERSIA IN THE 6TH-4TH CENTURIES B. C.

Hovhannes G. Khorikyan

The examination of the administrative- political situation of Achaemenid Persia's Cilician satrapy is significant not only for the history of that country, but also for the specification of the Satrapic Armenia's territory and its southern- western boundaries, which have been incorrectly interpreted without any exception in specialized literature.

The multisided study of the primary sources shows that the Cilician satrapy was not an administrative constant unit, and its territory has been subjected to administrative changes by the Achaemenid Court. Despite its small territory Cilician satrapy had a big military importance for Achaemenids, and that situation did not change during the whole period of existence of Achaemenid Persia.

The examination shows that Cilician satrapy has never reached Melitene in north-eastern part, as the future country called Commagene belonged to Satrapic Armenia.

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Ե (ԺԵ) քարտ, թիվ 2 (42) ապրիլ-հունիս, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես